

Πρόλογος για την ελληνική έκδοση

Η δημοσίευση του βιβλίου μου για την πολιτισμική οικειότητα μου προκαλεί ιδιαίτερη συγκίνηση αλλά και κάποια λογική ικανοποίηση, επειδή η βασική ιδέα του βιβλίου γεννήθηκε –όχι τυχαία ασφαλώς– απ’ τις προσωπικές μου εμπειρίες στην Ελλάδα. Ίσως επειδή είχα μάθει τα ελληνικά σε μικρή σχετικά ηλικία¹ έτυχα πολλές φορές σε συζητήσεις που όχι μόνον έθιγαν τα «φλέγοντα εθνικά θέματα», αλλά ξεφάνερωναν αντιδράσεις, απόψεις και αδυναμίες οι οποίες πολύ σπάνια εκφράζονταν μπροστά σε ξένους παρατηρητές, ακόμα και στους πιο προσφιλείς, και οι οποίες, αν τις είχαν εκφράσει οι ίδιοι ξένοι, θα είχαν χαρακτηριστεί ως «ανθελληνικές». Μια τεράστια γκάμα διακυβευμάτων, από την ύπαρξη γνωστών εθνικών μειονοτήτων έως την εξίσου γνωστή συγκατάθεση διάφορων κρατικών και εκκλησιαστικών φορέων σε πράξεις διαφθοράς ή ακόμη και ανηθικότητας, έπαιρνε μια εντελώς διαφορετική χροιά όταν η συζήτηση γινόταν «κεκλεισμένων των θυρών». Βεβαίως, εκείνες οι «θύρες» δεν ήταν μόνο οι πόρτες των σπιτιών ή τα άκρως ανεπίσημα «πηγαδάκια» που αντιδρούσαν σε κάθε μορφής πολιτικό σκάνδαλο. Και στις εφημερίδες, προφανώς επειδή η ελληνική γλώσσα φαινόταν να παρέχει ένα επαρκώς ασφαλές κάλυμμα για την έκφραση τέτοιων «οικείων» κοινοτοπιών, διάβαζα γνώμες που συχνά-πυκνά απέκρουαν τις καθιερωμένες θέσεις του επίσημου λόγου και που συνοδεύονταν όμως κάθε τόσο απ’ το προειδοποιητικό ρητό «τα εν οίκω μη εν δήμω».

Με τα χρόνια συνειδητοποιούσα όλο και περισσότερο τη μεγάλη ένταση που υπήρχε ανάμεσα στη συλλογική αυτοπαρουσίαση της ελληνικής κοινωνίας και την ελεύθερη έκφραση μιας αυστηρά εσωστρεφούς αυτογνωσίας. Σε

---

1. Έγραφα αυτό τον Πρόλογο κατευθείαν στα ελληνικά, κατά τη διαμονή μου στο Center for Advanced Studies του Ludwig-Maximilians-Universität München. Θα ήθελα να ευχαριστήσω το Κέντρο για τη φιλοξενία του, καθώς και τον καθηγητή Frank Heidemann του Ινστιτούτου Εθνολογίας του ίδιου Πανεπιστημίου για την πρωτοβουλία που με έφερε εκεί τον Ιούλιο του 2012. Θα ήθελα επίσης να χαιρετίσω τον εξαιρετικά συνεργάσιμο μεταφραστή Μιχάλη Λαλιώτη, που έδειξε ευαισθησία και ενθουσιασμό για το έργο του με αποτέλεσμα να δημιουργήσει ένα κείμενο που αντανακλά πιστά το πνεύμα και τις κάποτε πολύπλοκες έννοιες του αγγλόφωνου πρωτοτύπου. Θεωρώ μεγάλο προνόμιο το να έχω συνεργαστεί μαζί του καθώς και με τους υπέροχους ανθρώπους των εκδόσεων Αλεξάνδρεια.

στιγμές εθνικής κρίσης, όπως ήταν η τουρκική εισβολή στην Κύπρο το 1974 και η διαμάχη για το όνομα «Μακεδονία» απ' την αρχή της δεκαετίας του 1990, αυτή η ένταση απειλούσε να αποδυναμώσει την κοινωνική ανθρωπολογία, με τη γνωστή τάση της να ερευνά θέματα μεγάλης ευαισθησίας και να ψάχνει για ενδεικτικές εξαιρέσεις ή ακόμη και αντίθετες απόψεις σε μικροσκοπικά τοπικά επίπεδα. Σιγά-σιγά όμως η ανατέλλουσα γενιά διανοουμένων, ζυμωμένη στην πικρή εμπειρία της στρατιωτικής χούντας και της ιδεολογικής καταπίεσης που αυτή άσκησε, και γι' αυτό έτοιμη πλέον να αποδομήσει το πολιτισμικό-ιδεολογικό υπόβαθρο του νεοκλασικισμού, άρχισε να ζητάει και να πραγματοποιεί βαθιές μεταρρυθμίσεις της πολιτισμικής πολιτικής, με αποτέλεσμα σήμερα η ανοικτή συζήτηση των μέχρι πρόσφατα «αθέμιτων» θεμάτων –ακόμη και από ξένους– να θεωρείται όλο και περισσότερο μια ένδειξη σταδιακής εξυγίανσης της κοινωνίας. Οι συντηρητικές φωνές δεν αποστομώθηκαν, ασφαλώς, και η τρέχουσα οικονομική κρίση απειλεί να υπονομεύσει τέτοια κέρδη, διότι η αίσθηση πολιορκίας ενθαρρύνει και θρέφει τις ακραίες μορφές του υπεραμυντικού εθνικισμού. Αλλά ο δρόμος δεν επιστρέφει αναγκαστικά στο σημείο αφετηρίας. Η δημοσίευση αυτού του βιβλίου, επιπλέον, αποδεικνύει, τολμών να πω, ότι υπάρχει ζήτηση για μια ακόμη πιο αναλυτική εκτίμηση αυτής της πορείας, και μάλιστα σε συμφραζόμενα που δεν αφορούν την Ελλάδα αποκλειστικά, αλλά που, αντίθετα, την εξετάζουν σε σύγκριση με άλλους τόπους και λαούς και κατά συνέπεια οδηγούν συχνά σε απρόσμενα συμπεράσματα.

Η Ελλάδα δεν ήταν βέβαια ο μόνος τόπος που έθρεψε στη σκέψη μου το πρότυπο της πολιτισμικής οικειότητας. Σαν βρετανός μετανάστης βρήκα και στις Ηνωμένες Πολιτείες μια άλλη εκδοχή του φαινομένου, που έπαιρνε συχνά τη μορφή περηφάνιας για το ότι, ενώ «η παλαιά Ευρώπη» μπορούσε να διεκδικεί τη δόξα ενός υψηλού επιπέδου πολιτισμού, οι Ηνωμένες Πολιτείες, χωρίς να έχουν κάτι ανάλογο, είχαν φτάσει στο σημείο να γίνουν η ισχυρότερη πολιτική, στρατιωτική και οικονομική δύναμη του κόσμου. Τι τους ένοιαζε άραγε τους Αμερικανούς αν οι Ευρωπαίοι ή οι Ασιάτες τους θεωρούσαν απολίτιστους; (Δεν μιλάω εδώ για την ανθρωπολογική εκτίμηση, που δεν θα επέτρεπε την ταξινόμηση πολιτισμών σε υψηλότερους και χαμηλότερους, αλλά για τη διεθνή κοινή γνώμη.) Πειραματιζόμενος, εξέφρασα μια-δυο φορές τη συμφωνία μου με αυτή την αξιολόγηση, με αποτέλεσμα να προσβληθεί βαθιά ο συνομιλητής μου. Ο αναγνώστης θα καταλάβει αυτή την αντίδραση αν φανταστεί τι θα γινόταν στην Ελλάδα αν ένας ξένος διερμήνευε κυριολεκτικά την κοινότοπη έκφραση επαίνου «μιλάς τα ελληνικά καλύτερα από μας!». Στην περίπτωση της αμερικανικής αντίδρασης πρόκειται για κάτι παρόμοιο, απομεινάρι ίσως μιας «μετα-αποικιοκρατικής» αντίληψης για την πολιτισμική υπόσταση των Ηνωμένων Πολιτειών, μια υπόσταση που δεν αντανakλά την τεράστια εξουσία που ασκεί η χώρα στο διεθνές πολιτικό επίπεδο.

Να γράψω μόνο θετικά πράγματα για την Ελλάδα μου ζήτησαν αρκετοί, ίσως με την ελπίδα ότι έτσι θα απέκρουαν τους πολλούς και ταπεινωτικούς περιορισμούς που δέχθηκε η Ελλάδα εξαιτίας της πολιτικοοικονομικής κυριαρχίας των δυτικών δυνάμεων. Αλλά τέτοιες εκκλήσεις δεν ακούγονται μόνο στην Ελλάδα. Και στην αυτοαποκαλούμενη «χώρα των χαμόγελων», την Ταϊλάνδη, όπου διεξάγω εθνογραφικές μελέτες εδώ και μερικά χρόνια, η επιθυμία να δημιουργηθεί μια καλή εντύπωση στο εξωτερικό είναι αισθητή. Εκεί, επιπλέον, η επιθυμία να δώσει η χώρα μια καλή εντύπωση πηγάζει και απ' τη γενικότερη μέριμνα να μη «χάσει πρόσωπο» (*σία νάα*) κανείς, να «έχει μια καλή εμφάνιση» (*ντου ντι*), εκφράσεις που θυμίζουν την ιταλική έκφραση *bella figura* (ωραία φιγούρα, καλή εντύπωση).

Αλλά η Ιταλία, παρόλο που επιδεικνύει μια ανάλογη μέριμνα για τις καλές εντυπώσεις, μας προσφέρει μια πολύ διαφορετική οπτική πάνω στην πολιτισμική οικειότητα. Εκεί, αντίθετα με ό,τι γίνεται στην Ταϊλάνδη ή στην Ελλάδα, παρατηρούμε μια στάση σχετικής αδιαφορίας για την εικόνα που παρουσιάζει η χώρα σαν σύνολο στο εξωτερικό. Ασφαλώς ορισμένοι Ιταλοί διανοούμενοι ένιωθαν ντροπή για τη συμπεριφορά του τότε πρωθυπουργού Σίλβιο Μπερλουσκόνι απέναντι σε ηγέτες άλλων δυτικών χωρών. Αλλά πολύ περισσότεροι Ιταλοί τον ψήφισαν, και όχι μόνο μια φορά. Μάλλον δεν ενδιαφέρονταν τόσο πολύ για την εντύπωση που δημιουργούσε στο εξωτερικό ως Ιταλός πολιτικός. Οι Ιταλοί γενικά δεν βλέπουν το εθνικό γόητρο σαν κάτι που πρέπει να υπερασπιστούν ιδιαίτερα (εκτός ίσως στο γήπεδο, που προσφέρει άλλωστε μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις όπου εμφανίζεται η εθνική σημαία σε μη επίσημα πλαίσια).

Η δυναμική της πολιτισμικής οικειότητας αλλάζει όμως ριζικά όταν προσβάλλει κανείς ή απλώς επικρίνει τον πολιτισμό μιας επαρχίας ή μιας συγκεκριμένης πόλης. Εκεί, στο τοπικό επίπεδο δηλαδή, ανακαλύπτουμε πού και σε ποιο επίπεδο λειτουργεί η άμυνα της πολιτισμικής οικειότητας στην Ιταλία. Διαγνωστικό γνώρισμα η γλώσσα: ενώ πολλοί Έλληνες λένε ότι οι ξένοι δεν μπορούν να εισχωρήσουν στα πολιτισμικά μυστικά τους επειδή είναι αδύνατο να μάθουν επαρκώς την εθνική γλώσσα, οι Ρωμαίοι (για ν' αναφερθούμε σ' ένα συγκεκριμένο παράδειγμα ιταλικού τοπικισμού) ισχυρίζονται συχνά ότι η τοπική διάλεκτος της πόλης τους –σε αντιπαράθεση με τα επίσημα ιταλικά– είναι αδιαπέραστη για τον ξένο επειδή συνεπάγεται και τη γνώση ενός οικείου τρόπου ζωής.

Η αναφορά στην Ιταλία δεν είναι τυχαία. Ενώ η Ελλάδα υπήρξε η κύρια αφετηρία για την ανάπτυξη των σκέψεών μου για την πολιτισμική οικειότητα, ένας βασικός και απαραίτητος παράγοντας του προτύπου είναι και παραμένει η διαπολιτισμική σύγκριση. Στο παρελθόν πολλοί Έλληνες έδειχναν αδιαφορία ή ακόμη και απέχθεια για οποιαδήποτε πρόταση τους έβαζε σε σύγκριση με άλλους (και ιδιαίτερα μη ευρωπαϊκούς) λαούς. Αυτό όμως το γεγονός και

μόνο αποδεικνύει πόσο δυνατή υπήρξε η επιρροή του ευρωκεντρισμού που ήθελε τους Έλληνες καλουπωμένους σύμφωνα με τις νόρμες των δυτικών χωρών. Το 2004 ένας επιβάτης εξέφρασε την ίδια αντίληψη στο νέο αεροδρόμιο της Αθήνας αντιδρώντας στην παρατήρησή μου ότι για πρώτη φορά έβλεπα τους ανθρώπους να περιμένουν ταξί με υπομονή και χωρίς καβγάδες: «Κύριε, τώρα γίναμε Ευρωπαίοι!». Μια απάντηση –νομίζω πως δεν χωράει αμφιβολία για την ερμηνεία– που αποδεικνύει πόσο διακατείχε εκείνο τον κύριο η γνωστή κοσμοθεωρία που βάζει αδίστακτα «τας Ευρώπας» στην πολιτισμικά κυρίαρχη θέση. Και αν σήμερα ο ενθουσιασμός για το ευρωπαϊκό μοντέλο έχει μειωθεί αισθητά, αυτό οφείλεται και στις πολύ ορατές αποτυχίες του ευρωπαϊκού οράματος και στη διεύρυνση της κριτικής και της ανάλυσης των πολιτισμικών διαδικασιών, τάση στην οποία ελπίζω ότι το παρόν βιβλίο θα συνεισφέρει μια χρήσιμη οπτική.

Με βάση παρατηρήσεις βγαλμένες από τις διάφορες επιτόπιες έρευνές μου, ανέπτυξα επιπλέον το πρότυπο της «παγκόσμιας ιεράρχησης αξιών» για να εξηγήσω γιατί, ανάμεσα στα ερείπια των παλαιών αποικιοκρατικών αυτοκρατοριών, οι δυτικές αξίες (και μεταξύ τους και η συμβολική αξία της ίδιας της Ευρώπης) εξακολουθούν να ασκούν τόση επιρροή και να θεωρούνται τόσο σημαντικές ώστε να προκαλούν ανησυχία και ντροπή όταν φαίνεται να έχουν παραβιαστεί. Αυτό βέβαια δεν ισχύει μόνο για τις σχετικά μικρές χώρες σαν την Ελλάδα. Ακόμη και γιγαντιαίες βιομηχανοποιημένες χώρες σαν τη Λαϊκή Κίνα και την Ιαπωνία δείχνουν τέτοιες ευαισθησίες, μερικές φορές μάλιστα σε σημείο που θίγουν και την επίσημη διεθνή πολιτική.

Αν το έθνος-κράτος κατέχει εξέχουσα θέση σ' αυτή την ανάλυση, αυτό οφείλεται στο ότι στη σημερινή εποχή το έθνος-κράτος αποτελεί μια εξαιρετικά επιτυχή διαδικασία θεσμοποίησης, χωρίς όμως να είναι το μοναδικό παράδειγμά της. Οι θρησκευτικοί θεσμοί επιδεικνύουν παρόμοιες δομές και διαδικασίες, όχι σπάνια σε συνδυασμό με εκείνες που διέπουν τους κρατικούς μηχανισμούς (όπως γίνεται στην περίπτωση του Βατικανού και των διάφορων αυτοαποκαλούμενων ισλαμικών δημοκρατιών και όπως γινόταν σε παλαιότερες εποχές με τις δικτατορίες της νότιας Ευρώπης), και οι αντιδράσεις των σχετικών φορέων μοιάζουν με εκείνες των κρατικών υπαλλήλων. Ακόμη και στα επαγγέλματα μπορούμε να βρούμε ανάλογους μηχανισμούς. Αν λόγου χάρη παραδεχόμασταν ότι ανησυχούμε όταν εκτίθεται ο κάποτε τυχοδιωχτικός χαρακτήρας της ανθρωπολογικής έρευνας, αυτό συμβαίνει επειδή, στον κόσμο που ζούμε και εργαζόμαστε, οι αξίες του θετικισμού κυριαρχούν στις κοινωνικές επιστήμες γενικά και χρησιμοποιούνται για να υποβαθμιστεί το γόητρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας σε σύγκριση με εκείνο των πολιτικά πιο ισχυρών κοινωνικών επιστημών. Οι αξιολογήσεις έχουν πάντα πολιτικό χαρακτήρα.

Αλλά όπως εμείς οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι δεν δεχόμαστε τους κακο-

προαίρετους χαρακτηρισμούς της εργασίας μας, παρά προτιμάμε να ρωτάμε γιατί ο θετικισμός πρέπει να διέπει την κοινωνική θεωρία και προσφέρουμε εναλλακτικές προσεγγίσεις που βασίζονται στην απευθείας γνωριμία με την κοινωνική οικειότητα μέσω της επιτόπιας έρευνας, έτσι δεν υπάρχει κανένας λόγος για τον οποίο οι Έλληνες θα 'πρεπε να θεωρούν ότι το κριτήριο της «ευρωπαϊκότητας» αποτελεί αναγκαία και αποκλειστική βάση για την αξιολόγηση του δικού τους πολιτισμού. Και οπωσδήποτε δεν υπάρχει τίποτα που να δικαιολογεί την περιφρόνηση και τις γενικεύσεις για «τους Ασιάτες» και άλλες παρόμοιες κατηγορίες ανθρώπων, που υποθάλπουν όχι μόνο τον εκ των έσω ρατσισμό αλλά και την υποβάθμιση της θέσης της Ελλάδας στα διεθνή συμφραζόμενα (όπως βλέπουμε με την απρόσμενη άνοδο του ρατσισμού και των διακρίσεων ακόμη και στην κοινοβουλευτική πολιτική της χώρας). Και ασφαλώς αυτό ισχύει, σε κάθε γωνιά του κόσμου, για κάθε είδους προκατάληψη που θεωρεί την υπεροχή των «δυτικών» ως αναγκαστικό όρο για την επιβίωση του πολιτισμού και της ανθρωπότητας.

Το ανά χείρας βιβλίο, κατά συνέπεια, μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν εργαλείο και οδηγός στην προσπάθειά μας να αποκρούσουμε τέτοιες προκαταλήψεις και να αντιμετωπίσουμε με θαυμασμό και με σεβασμό την ελαστικότητα της ανθρώπινης οξυδέρκειας. Αν οι πολιτισμοί δεν είναι αντικείμενα αλλά διαδικασιακά φαινόμενα, με ποιον τρόπο θα τους σκεφτούμε ώστε να τους καταλάβουμε καλύτερα; Με την τεχνική της «κοινωνικής ποιητικής», μιας προσέγγισης που παρουσιάζεται εκτενώς στο βιβλίο. Και πάμε παραπέρα. Αν δεν πιστεύουμε ότι είναι το αναπόφευκτο πεπρωμένο των μικρότερων λαών να δέχονται χωρίς διαμαρτυρία την υποβάθμισή τους και την περιφρόνησή τους απ' τις μεγαλύτερες και πιο ισχυρές χώρες, αν δηλαδή δεν αντικρίζουμε μοιρολατρικά την ιεράρχηση των πολιτισμικών αρχών και αξιών την οποία εκμεταλλεύονται οι ηγέτες ορισμένων παντοδύναμων χωρών, πώς και με ποιον τρόπο θα ξεθάψουμε τις δομές και τις διαδικασίες που τους επιτρέπουν να δαιμονίζουν την υπεροχή τους; Θ' αρχίσουμε με την κριτική ανάλυση της πολιτισμικής οικειότητας και της αναπαραγωγής των σχέσεων ανισότητας στις καθημερινές τελέσεις των κοινωνικών σχέσεων.

Αυτό το βιβλίο είναι, πιστεύω, ριζοσπαστικά ανθρωπολογικό. Είναι όμως επίσης –και αυτό μπορεί να ισοδυναμεί με το ίδιο πράγμα– ένα βιβλίο άκρως πολιτικού χαρακτήρα. Είναι η προσπάθεια ενός ανθρωπολόγου να ανιχνεύσει, με βάση τα εμπειρικά δεδομένα της επιτόπιας έρευνας, τους τρόπους με τους οποίους εμείς οι άνθρωποι αναπαράγουμε, έστω και ασυνείδητα, τις συνθήκες που μας καταπιέζουν. Εκφράζει την προσπάθειά μου να καταλάβω πώς και γιατί, όπως λαμπρά δείχνει το παράδειγμα της σύγχρονης Ελλάδας, γινόμαστε τόσο εύκολα συννενοχοί –είτε λόγω αδράνειας είτε λόγω εθελοντικής συμμετοχής σε κάποιο κατεστημένο– στη διεκπεραίωση αυτών των καταπιεστικών διαδικασιών. Και επιδιώκει να απεικονίσει τον τρόπο με τον οποίο η μικρή

λεπτομέρεια –το χαρακτηριστικό γνώρισμα της επιτόπιας έρευνας– μπορεί να διαψεύσει τις μεγάλες και επικίνδυνες γενικεύσεις με τις οποίες οι φορείς της νεοφιλελεύθερης οικονομίας, όπως και του φασισμού και κάθε άλλου είδους δικτατορικού καθεστώτος, προσπαθούν να μας αποπλίσουν μπροστά στη διαστρέβλωση της καθημερινότητας και της κοινωνικής εμπειρίας που επιφέρει η εσκεμμένη κατάχρηση της εξουσίας.

Ο πολιτισμός δεν είναι, επαναλαμβάνω, ένα στατικό αντικείμενο, αλλά μια υλοποιημένη και βιωμένη διαδικασία. Κινείται. Αλλάζει. Και μάλιστα κατοικείται. Εκείνο που παρουσιάζεται σ' ένα εθνικό μουσείο δεν είναι, συνήθως τουλάχιστον, ο πολιτισμός μ' αυτή την πλατύτερη έννοια. Είναι αντίθετα ένα πολιτισμικό φαινόμενο ανάμεσα σε πολλά άλλα, ένα φαινόμενο, άλλωστε, που ρέει και καταρρέει όσο και τα υπόλοιπα πολιτισμικά φαινόμενα. Σκοπός λοιπόν αυτού του βιβλίου είναι να υποδείξει εκείνη ακριβώς τη ρευστότητα των κρατικών δομών που οι επίσημοι φορείς θα προτιμούσαν αντίθετα να την αρνηθούν και να την κρύψουν – πολλές φορές, μάλιστα, επειδή και οι ίδιοι την εκμεταλλεύονται για τους δικούς τους σκοπούς. Γι' αυτόν το λόγο, άλλωστε, η κοινωνική ανθρωπολογία βρίσκεται συχνά σε αντιπαράθεση με τέτοιους μηχανισμούς, που συχνά οικοδομούνται ή και χρησιμοποιούνται με τρόπο που συμβάλλει στη μυστικοποίηση της σύνθεσης και της λειτουργίας τους. Για τον ίδιο όμως λόγο η ανθρωπολογική επιστήμη μάς επιτρέπει να εκτιμούμε την καταπληκτική ικανότητα των ανθρώπων να προσαρμόζονται στις κάθε είδους απρόσμενες εξελίξεις –στην απροσδιοριστία, όπως λέμε– των κοινωνικών διασυνδέσεων. Μέσω της προσεκτικής και λεπτομερειακής ανάλυσης της καθημερινότητας, ανακαλύπτουμε την απέραντη εφευρετικότητα, ακόμη και στη χρήση των επιφανειακά πιο αλύγιστων τύπων που παράγουν οι γραφειοκρατίες και τα νομικά συστήματα, των απανταχού ανθρώπων.

MICHAEL HERZFELD

Σημείωση του συγγραφέα

Όσα παραθέματα εμφανίζονται εντός εισαγωγικών αντιπροσωπεύουν τις πραγματικές ρήσεις των συγκεκριμένων ανθρώπων, διατηρήθηκαν επομένως οι όποιες ασυνέπειες χαρακτηρίζουν την καθημερινή γλώσσα τους. Στις λίγες περιπτώσεις όπου δεν κατέστη δυνατόν να εντοπισθούν τα πρωτότυπα στις ηχογραφήσεις που έκανα κατά τη διάρκεια διάφορων ανθρωπολογικών αποστολών στην Κρήτη, παρακάλεσα τον μεταφραστή να χρησιμοποιήσει τον πλάγιο λόγο. Τροποποίησα το ελληνικό αλφάβητο ώστε να αποδοθούν με ακρίβεια ορισμένοι φθόγγοι που υπάρχουν στα κρητικά αλλά όχι στην επίσημη ελληνική γλώσσα.